

MARIAN KUCAŁA
Kraków

MODYFIKACJE FRAZEOLOGII BIBLIJNEJ

Nasza literatura – podobnie jak cała kultura – jest przesiąknięta treściami biblijnymi. W syntetycznym ujęciu przedstawiła to Maria Jasińska-Wojtkowska¹. Także warstwa leksykalna naszego języka jest dość obficie nasycona elementami wywodzącymi się z Biblii. Wpływy biblijnego słownictwa i frazeologii są w języku polskim widoczne w całym historycznym okresie jego rozwoju, a można przypuszczać, że zaczęły się one zaraz po przyjęciu chrześcijaństwa, czyli ponad tysiąc lat temu². Podobnie jest i w innych językach europejskich³.

W niniejszym szkicu chcemy zwrócić uwagę na zmieniającą się wariantywność zapożyczonych z Biblii wyrażeń, zwrotów, fraz⁴ i przysłów.

---

¹ W *Encyklopedii katolickiej*, t. II, Lublin 1976, kol. 439-447.

² E. K l i c h, *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań 1927. O frazeologii biblijnej w języku polskim pisano wielokrotnie. M.in. przejęte do polszczyzny z Biblii słownictwo i frazeologię zestawiał T. B r a j e r s k i, *Biblijne słownictwo i frazeologia*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. II, kol. 483-486, przedruk w: t e n ż e, *O języku polskim dawnym i dzisiejszym*, Lublin 1995, s. 454-459. Zestawienie frazeologizmów biblijnych w języku polskim zawiera też artykuł B. W a l c z a k a, *Biblia a język. O warstwie biblijnej w polskiej frazeologii*, „Życie i Myśl”, 34(1985), nr 11-12, s. 28-39. Por. też artykuł S. B a b y, *Frazeologia biblijna i modlitewna w tytułach utworów literackich*, „Język Polski”, 51(1971), s. 358-364. Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego wydało książeczkę J. G o d y n i a, *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, Kraków-Warszawa 1995.

³ Co do frazeologii por. m.in. stwierdzenie M. R. M a y e n o w e j w artykule *W sprawie problematyki stylistycznej staropolszczyzny*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. III: *Historia języka*, cz. II, s. 30: „Frazeologia biblijna stała się w poszczególnych swoich jednostkach zasadniczym składnikiem utartej frazeologii nowożytnych języków europejskich”.

⁴ Wyrażenia to związki wyrazowe bez czasowników, np. *baranek Boży, od młodości mojej*, zwroty – związki z czasownikami, np. *podnieść oczy, skłonić głowę*, frazy – połączenia mające postać zdania, np. *a słowo stało się ciałem*.

Frazeologizmy pochodzenia biblijnego występują oczywiście nie tylko w tekstach religijnych, ale są częścią języka ogólnego. Są one zwykle dobrze widoczne, choć czasem pochodzenie tego czy innego związku wyrazowego jest zatarte⁵.

Związki frazeologiczne pochodzenia biblijnego można dzielić na grupy na podstawie różnych kryteriów. Na podstawie kryterium formalnego można tu wyróżnić wspomniane już wyrażenia, zwroty, frazy (oraz przysłowia), na podstawie kryterium semantycznego – związki stałe i łączliwe⁶. Ze względu na genezę można je podzielić na takie, które są przekładami połączeń z Biblii, i takie, które są na podstawie biblijnej utworzone, ale nie mają w Piśmie św. dokładnych odpowiedników. Inny podział to grupa związków, które się w historii polszczyzny nie zmieniły i współcześnie nie wykazują wariantowości, oraz grupa składająca się z połączeń mniej lub bardziej zmiennych, wykazujących wariantowość, w różny sposób modyfikowanych. Tu za najważniejszy przyjmujemy ten ostatni podział, a zajmiemy się przede wszystkim tą drugą grupą, tj. frazeologizmami zmieniającymi się, modyfikowanymi. A chodzić będzie głównie o r o d z a j e modyfikacji⁷.

Połączeń wyrazowych niezmiennych jest znaczna mniejszość. Są to zwykle krótkie wyrażenia i zwroty, np. *arka przymierza*, *kielich goryczy*, *trąba jerychońska*⁸, *plagi egipskie*, *rzeź niewiniątek*, *kamień węgielny*, *ziemia obiecana*, *zakazany owoc*, *herod-baba*, *niewierny Tomasz*, *sodoma i gomora*, rzadko dłuższe wyrażenia czy frazy, np. *czterej jeźdźcy Apokalipsy*, *a słowo stało się ciałem!*⁹

S. Bąba podzielił modyfikujące innowacje frazeologiczne na innowacje skracające, rozwijające, wymieniające, kontaminujące i regulujące¹⁰. Poza tym wydzielił innowacje uzupełniające i rozszerzające. Podał przykłady na każdą z

---

⁵ Np. w zwrocie *przytrzeć komuś rogów* nie jest wyraźny związek ze zwrotami biblijnymi: *I połamię cały róg niegodziwych* Ps 75, 11, *Odcięty został róg* Moabu Jer 48, 25 (za Tys).

⁶ Związki stałe to takie, których znaczenie jest inne niż suma znaczeń ich składników, a te składniki w zasadzie nie zmieniają swojej pozycji, np. *chrzest ogniowy*. Związki łączliwe mają zwykle znaczenia równe sumie znaczeń ich składników, których pozycje mogą być zmienne, ale ich połączenia są mniej lub bardziej utarte, np. *z całego serca*, *całym sercem*. Nie należą do frazeologii związki wyrazowe luźne.

⁷ Przykłady z tekstów literackich cytowane w niniejszym artykule zostały zebrane przy pomocy słowników (SF, SJPDor), *Nowej księgi przysłów...* (NKP) i książeczki J. Godynia, dz. cyt.

⁸ Wśród przykładów znajduje się niewielka liczba takich, które są utworzone na podstawie biblijnej, a w Biblii w takiej postaci nie są poświadczone.

⁹ Szyk stały występuje w okrzyku związanym z czymś zdumiewającym, z niespodziewanym zjawieniem się kogoś, o kim właśnie mówiono. W innych użyciach jest możliwa zmiana szyku, np. w kolędzie *Bóg się rodzi*: *A słowo ciałem się stało*.

¹⁰ S. Bąba, *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań 1989.

tych grup, natomiast właściwego materiału nie podzielił na takie grupy, ale ułożył frazeologizmy alfabetycznie. Z pewnością dlatego, że w wielu frazeologizmach występują modyfikacje nie jednego rodzaju, ale dwóch, trzech czy nawet więcej rodzajów.

Wszystkie te cechy, na podstawie których wydziela się różne grupy frazeologizmów, są widoczne również w połączeniach wyrazowych związanych z Biblią. Ponieważ jednak w większości wypadków poszczególne połączenia – głównie te dłuższe, rozbudowane – wykazują zmiany różnego rodzaju, nie będziemy dzielić frazeologizmów na grupy, ale omówimy różne rodzaje widocznych w nich modyfikacji. Chodzi zarówno o zmiany występujące w rozwoju diachronicznym, jak i o warianty synchroniczne, w tekstach religijnych (także przekładach Biblii), literackich i innych.

Modyfikacje frazeologiczne podzielić można – częściowo za S. Bąbą – na cztery rodzaje, a to na modyfikacje wymieniające, skracające (ograniczające), rozszerzające i mieszane.

Modyfikacje wymieniające polegają na zastępowaniu składników związków wyrazowych innymi, i to zarówno jednego składnika innym, jak i ich grupy inną, ilościowo równą grupą. Chodzi przede wszystkim o wymianę wyrazów, ale także o modyfikację postaci wyrazów, ich form, ich szyku (kolejności występowania).

Modyfikacjami niejako wymuszonymi przez rozwój historyczny języka jest zastępowanie form, formacji, konstrukcji językowych archaicznych, przestarzałych nowymi. Choć trzeba powiedzieć, że w zleksykalizowanych związkach wyrazowych pewne archaizmy zachowują się dłużej niż w połączeniach luźnych. Np. *mać* zachowuje się w przysłowiu *Jaka mać, taka nać* i w pewnych wulgaryzmach. *Lewica* oznacza lewą rękę tylko w przysłowiu *Nie wie lewica, co czyni prawica*, bo poza tym oznacza kierunek polityczno-społeczny (*prawica* w znaczeniu 'prawa ręka' występuje jeszcze czasem w zwrocie *uścisnąć czyjąś prawicę*).

W zakresie modernizacji gramatycznej w ciągu wieków nie ma żadnej swoistości frazeologicznej w zmianach fonetycznych. Fonetyka wyrażeń, zwrotów, przysłów zmieniała się tak samo jak fonetyka wszystkich innych wyrazów i ich związków. Wszędzie ginął iloczias, a później samogłoski pochylone, twardniały spółgłoski *sz, ż, cz, dż* itd. Kiedy *źrzenica* zmieniała się w *źrenicę*, to zaszło to również w zwrocie *strzec jak źrzenice oka*, zmiana wyrównawcza *na ledzie* w *na lodzie* objęła również frazeologizm *budować (zamki) na ledzie* (tak jeszcze u Reja) itp.

Frazeologię objęła oczywiście także modernizacja fleksji. Średniowieczne *płacz i skrzytanie zęb* zmieniło się na *płacz i zgrzytanie zębów, łono Abra(ha)-mowo* na *łono Abrahama* (w związku z zastępowaniem przymiotników dzier-

zawczych dopełniaczami rzeczowników). Kiedy w okresie średniopolskim formy *wilcy*, *psi* itp. zostały wyparte przez formy *wilki*, *psy*, to i *ptacy niebiescy* „zmienili się” na *ptaki niebieskie*. Itd.

Zdarzają się jednak modyfikacje fleksyjne nie spowodowane modernizacją fleksji w rozwoju języka. Tak np. najstarsze poświadczenia – zapisane w *Psalterzu floriańskim* – przysłowia *Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada* tak wyglądają: *Wpadł w doł, jenże jest uczynił* Fl 7, 16; *Kopali są przed obliczym moim jamę i wpadli są w nią* Fl 56, 9. Liczba pojedyncza dopełnienia (*dół, jama*) zmieniła się na mnogą (*dołki*) bez związku ze zmianami w zakresie liczby gramatycznej. W przykładzie drugim z Fl występuje liczba mnoga wykonawców czynności; od XVI w. panuje tu liczba pojedyncza, choć trafia się i mnoga, np. u Prusa: Jedni pod drugimi kopią *doły*, u Żeromskiego: Pod ojcem *dołki* kopią (za NKP). Występujące we Fl formy *kopali są, wpadli są w nią* są formami starymi, później regularnie zmienionymi.

Trochę inaczej niż z fleksją jest z modernizacją słowotwórczą. Słowotwórstwo zalicza się do gramatyki, ale ponieważ za pomocą formantów słowotwórczych tworzy się nowe wyrazy, łączy się to z leksykologią. Zmiany słowotwórcze omówimy więc niżej, przy przedstawianiu modyfikacji leksykalnych, wyrazowych.

Modyfikacje składniowe frazeologizmów dotyczą przede wszystkim szyku (kolejności) ich składników. W języku polskim szyk jest, jak wiadomo, w zasadzie swobodny, występują tu jednak pewne ograniczenia. Tak np. przydawka przymiotna stoi zwykle przed określanym rzeczownikiem: *dobry człowiek*, *ładna pogoda*. Czasem jednak szyk jest tu postpozycyjny, np. *historia języka polskiego*, a nie *historia polskiego języka*¹¹. W języku łacińskim szyk jest nierzadko inny niż w polskim i to się odbija w polskich wyrażeniach tłumaczonych z łaciny (kalkach). Tak np. przydawka *święty* w polskim ma z reguły szyk prepozycyjny, np. *święty człowiek*, *święte mury*, *święta pamięć*, *święte słowa*, *święta racja*, *święta cierpliwość*, *święty spokój*, ale w terminologii religijnej, opartej w znacznym stopniu na łacinie, szyk jest często odwrotny (postpozycja przydawki): *dzień święty*, *chrzest święty*, *komunia święta*, *znak krzyża świętego*, *msza święta*, *ojciec święty*, *Pismo święte*, *Ziemia Święta*. Jest to niewątpliwie wpływ szyku łacińskiego. Dawniej szyk przydawek w tych wyrażeniach był nierzadko inny, prepozycyjny, np. w średniowieczu obok *Duch*

---

¹¹ Ostatnio jednak w związku z naśladowaniem składni angielskiej spotyka się dość często w tego typu połączeniach umieszczanie przymiotników przed rzeczownikami, nawet w pracach językoznawczych, por. tytuł książki wydanej w 1994 r.: *Strukturalna charakterystyka polskich wypowiedzi niezdanowych*, a także tytuły rozdziałów tej książki: *Dystrybucyjne ekwiwalenty formy finitywnej*, *Wербalne elementy konstrukcji składniowych*, *Teoretyczne podstawy strukturalnej charakterystyki równoważników zdania*. Wszędzie tu szyk winien być odwrotny.

Święty jest wielokrotnie poświadczony *Święty Duch*, np. w *Psałterzu floriańskim*: Sława oćcu i synowi, i *Świętemu Duchu* Fl 1, 8, w hymnie: *Przydzi k nam Święty Dusze* XV p. post, R XXV 236¹² (dziś np. w przysłowiu: *Do Świętego Ducha nie zdejmuj kożucha, a po Świętym Duchu chodź dalej w kożuchu*).

I w wielu innych wyrażeniach, zwrotach, przysłowiaach widoczne są różnice szyku części zdania, podmiotu i orzeczenia, np. w Biblii Wujka słowa Hioba (1, 21) są przełożone: *Pan dał, Pan wziął*, a w Biblii Tysiąclecia: *Dał Pan i zabrał Pan*; orzeczenie i dopełnienie, np. Leop: *Którzy biorą miecz*, od miecza giną, Wuj: *Którzy miecz biorą*, mieczem poginą (Mat 26, 52). Może mieć uzasadnienie (artystyczne?) zmiana kolejności członów czasu przyszłego złożonego, np. w Łuk 19, 40 u Wuj: *kamienie będą wotać*, w tytule powieści H. Malewskiej i w Biblii Tysiąclecia: *Kamienie wotać będą*.

Bardzo dużo jest we frazeologii oboczności leksykalnych, wyrazowych. Wymieniają się zarówno wyrazy etymologicznie tożsame, a różniące się słowotwórczo, jak i całkiem różne. W rozwoju historycznym zastępuje się często wyrazy, formacje archaiczne czy przestarzałe nowymi. Np. kamień *młynny* (u szyi) występuje w *Rozmyślaniu przemyskim*, później *kamień młyński*. Z wyrazami *srebrniki, pieniądze, zapłata, pocatunek* łączą się określenia *judaszowy* bądź *judaszowski* – to pierwsze raczej w czasach dawniejszych, to drugie w nowszych. *Puszcza* w średniowiecznych tekstach dotyczących realiów biblijnych oznaczała – jak wskazuje *Słownik staropolski* – 'pustkowie, krainę pustą, nie zamieszkałą, o ubogiej roślinności, pustynię', później jednak to znaczenie przejęła *pustynia*, a *puszcza* pozostała w znaczeniu 'las pierwotny, bór, nie zmieniony działalnością człowieka'. Do naszych czasów jednak przetrwało przysłowie *Głos wołającego na puszczy*, choć młodszy mówi raczej: *Głos wołającego na pustyni*. Jak to wskazał S. Bąba, ta nowa wersja pojawiła się w 1946 r., a upowszechniła ją Biblia Tysiąclecia¹³.

Wymiana wyrazów etymologicznie różnych jest także w wielu wypadkach uzasadniona eliminowaniem archaizmów – leksykalnych czy semantycznych. W przysłowiowym zwrocie, wywodzącym się z Ewangelii św. Mateusza (7, 3), *widzieć źdźbło w cudzym oku, a w swoim belki nie widzieć* zmieniały się przedmioty. Biblia Leopoldy: *Przecz widzisz paździoroko w oku brata swego, a bierzma w oku twoim nie widzisz?* Biblia Wujka: *A cóż widzisz źdźbło w oku brata twego, a tramu w oku twoim nie widzisz?* Biblia Gdańska: *A czemuż widzisz źdźbło w oku brata twego, a balki, która jest w oku twoim, nie baczysz?* Biblia

¹² Za *Słownikiem staropolskim*; tam rozwiązanie skrótów.

¹³ S. Bąba, *Z życia wybranych zwrotów biblijnych we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Biblia a kultura Europy*, red. M. Kamińska, E. Matek, t. I, Łódź 1992, s. 168-170.

Tysiąclecia: Czemu to widzisz *drzazgę* w oku swego brata, a *belki* we własnym oku nie dostrzegasz? We frazie *Duch (wprawdzie) ochoczy, ale ciało mdłe* (u Wuj: *Duch ci wprawdzie ochotny, ale ciało mdłe* Mat 26, 41) ten ostatni wyraz zastąpiono w Tys przez (ciało) *słabe*. Podobnie w *nie wiedzieć dnia ani godziny* Wujkowe *nie wiecie...* Mat 25, 13 zastąpiono w Tys przez *nie znacie...* Ciekawe jest natomiast, że w zwrocie *chować coś pod korcem*, pochodzącym z Mat 5, 14, w całej historii polszczyzny zachowuje się przestarzały *korzec* (dawne znaczenie 'naczynie – miara zboża'), wariantywny jest natomiast nieprzestarzały czasownik: obok *chować, schować* pojawia się tu *kryć, ukryć, trzymać*¹⁴. Otóż okazuje się, że częściej niż archaizmy zmienia się składniki wyrazowe wcale nieprzestarzałe. Tak np. *cichy (jak) baranek* (Leop, Wuj Jer 11, 19) zmieniono w Tys na *potulny baranek*. *Błędna droga* ma oboczności: *błędna ścieżka, kręta droga, krzywa ścieżka*¹⁵. W tym ostatnim wyrażeniu wymieniono oba składniki.

Dwa najważniejsze składniki zwrotu wziętego z Mat 7, 26 (*z*)*budować dom na piasku* wymienia się w tekstach literackich: Kto ma rozum..., *nie buduje zamków na lodzie* J. Korzeniowski (za SF). Podobnie w *nie zostanie kamień na kamieniu* Mat 24, 2: Nie wiem, jeżeli dziś *na cegle jest cegła* W. Potocki, *Belki na belce* nie zostawił H. Sienkiewicz (za NKP).

Przykłady modyfikacji wyrazowych można by oczywiście mnożyć, np. (jeden buduje, drugi) *psuje – rozwala – rujnuje, miłuj – kochaj* (bliźniego swego), *rzucić – cisnąć* (na kogo kamieniem), *chwiać się – kołysać się* (na wietrze), (krzyż pański) *znosić – dźwigać – cierpieć – mieć, lekarzu – mistrzu – doktorze* (ulecz sam siebie), (lekarzu) *ulecz – uzdrów* (sam siebie), *kielich – czasza* (goryczy), *dobrze – nieposzlakowane – niepokalane* (imię), (ostatni) *pieniązek – grosz*.

Jak to widać nawet z tego niewielkiego wyboru przykładów, modyfikacje wymieniające występują często w przekładach Pisma św. Znaczne modyfikacje wprowadzono do tekstu tzw. Biblii Tysiąclecia, na co już zwracano uwagę. Tekst ten różni się wyraźnie od przekładów dawniejszych, głównie od najbardziej znanego przekładu Wujka. A z Wujkowego tekstu weszło do języka ogólnego najwięcej frazeologizmów. Część z nich w Biblii Tysiąclecia zachowano, część jednak zmodyfikowano. Podajmy kilka przykładów.

Od początku XV w. jest poświadczony wyrażenie *sądny dzień* i *dzień sądny* w znaczeniu 'dzień sądu ostatecznego', od początku XVIII w. także w znaczeniu przenośnym 'zamieszanie, popłoch, awantura'. W *Rozmyślanii przemyśkim in die iudicii* Mat 11, 22 przełożono: *w sądny dzień*. Wuj, Leop, Gd:

¹⁴ T e n ż e, *Chować coś pod korcem*, „Język Polski”, 69(1989), s. 227-230.

¹⁵ G o d y ń, dz. cyt., s. 44.

w *dzień sądny*; w literaturze: *sądny dzień*, np. On do kija, a ja do wałka. I tak *sądny dzień* w domu I. Chodźko (za SF). Biblia Tysiąclecia: w *dzień sądu*. Z Księgi Rodzaju 3, 7 wywodzi się wyrażenie *listek figowy*; w przekładzie Wujka: A gdy poznali, że byli nagimi, pozszywali *liście figowe* i poczynili sobie zasłony, w Tys: splekli więc *gałązki figowe* i zrobili sobie przepaski. *Cierniowa korona* (z Mat 27, 29) funkcjonuje jako osobne wyrażenie, a także w przysłowiu: *Niedobra żona – cierniowa korona, dobra żona – męża korona*, w Tys jest jednak *wieniec z ciernia*. Weszły do frazeologii ogólnej *ptaki niebieskie*, dość często występujące w średniowiecznych tekstach religijnych, u Wujka: Wejrzyjcie na *ptaki niebieskie*, iż nie sieją ani żną... Mat 6, 26, Tys: Przypatrzcie się *ptakom w powietrzu*. *Nie wie lewica, co czyni prawica* jest oparte na starszych przekładach Mat 6, 3, w Tys: niech nie wie *lewa twoja ręka, co czyni prawa*. Zawsze było: *Oddajcie, co jest cesarskiego, cesarzowi...* Mat 22, 21, dopiero w Tys jest: *Oddajcie więc Cezarowi to, co należy do Cezara*. Przysłowiowy zwrot *nie mieć gdzie głowy skłonić* wywodzi się z przekładów Mat 8, 20 od średniowiecza do XX w. – w Tys: Syn Człowieczy nie ma miejsca, *gdzie by głowę mógł oprzeć*.

W przykładach tych (i innych) stałe, utarte, przyjęte w języku związki wyrazowe zmieniono w Biblii Tysiąclecia na połączenia luźne, usuwając frazeologizmy. Taka defrazeologizacja wywołuje na ogół uwagi krytyczne. W każdym razie może być zaskakujące to, że frazeologię, która z Biblii weszła do języka ogólnego, usuwa się nie z tekstów świeckich, ale z tekstu Biblii.

Modyfikacje wymieniające występują często – jak to widać z podanych przykładów – w przekładach Pisma św. Natomiast modyfikacje skracające i rozszerzające, do których omówienia przechodzimy, w przekładach tych w zasadzie nie występują, gdyż tekstu biblijnego się nie skraca ani nie rozszerza. Nierzadkie są natomiast te modyfikacje w innych tekstach: literackich, dziennikarskich, w języku potocznym.

Nie uważamy za skrócenia czy rozszerzenia wariantów frazeologii w oryginalnej Biblii. Np. w Księdze Wyjścia 21, 22-25 czytamy (w przekładzie Wujka): *Jeźliby się powadzili mężowie, a uderzyłby który niewiastę brzemienną..., gdzie by śmierć na nią zatem przyszła, odda duszę za duszę, oko za oko, ząb za ząb, rękę za rękę, nogę za nogę, sparzelinę za sparzelinę, ranę za ranę, siność za siność*. A Pan Jezus przytoczył to w skrócie: *Słyszeliście, iż powiedziano: Oko za oko, a ząb za ząb* Mat 5, 38. To jest skrócenie oryginalne, a nie przekładowe ani literackie. Natomiast pojawiające się często w tekstach człony *oko za oko* – w NKP przykłady m.in. z Z. Kaczkowskiego, H. Sienkiewicza, J. Dobraczyńskiego – czy *ząb za ząb* – NKP podaje wiele przykładów od W. Bogusławskiego do Wiecha, najczęściej w zwrotach *kłócić się ząb za*

ząb, użerać się ząb za ząb, ujadać się ząb za ząb – są oczywiście modyfikacjami skracającymi.

Przykłady innych skrótów frazeologizmów biblijnych: Dla wytrawnego żołnierza walka była *chlebem powszednim* J. I. Kraszewski (za SF) – *Chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj* Mat 6, 11¹⁶; *Nie samym chlebem człowiek żyje* – *Nie samym chlebem żyje człowiek, ale wszelkiem słowem, które pochodzi z ust Bożych* Mat 4, 4; *Służyć mamonie* – Nie możecie Bogu służyć i mamonie Mat 6, 24; *Chwiać się* jak trzcina: Gdy koń biegł szybkim klusem, a ona stała na nim, *chwiała się* wciąż i gięła jak trzcina W. Gomulicki (za SF) – *Cóżeście wyszli na puszcze widzieć? Trzcinę, która się od wiatru chwieje?* Łuk 7, 24; *Kopać pod kim doły, dołki: Jedni pod drugimi kopią doły* B. Prus (za NKP), Wie o tym, że ma współzawodników i wrogów, zazdroścą mu i *kopią pod nim dołki* E. Orzeszkowa (za SJPDor) – *Kto kopie dół, wpadnie weń* Prz 26, 27; *Od stóp do głów*: Sadowili na kanapie swoją ciotkę *od stóp do głów* zawiniętą w aksamity i futra B. Prus (za SF) – szatan... zaraził Joba wrzodem barzo złym *od stopy aż do wierzchu głowy* jego Hi 2, 7; *Pójść do Abrahama*: O włosek nie *poszedł do Abrahama* 1688 (za NKP) – I stało się, że umarł żebrak a *poniesion był* od aniołów na *łono Abrahamowe* Łuk 16, 22; Lepiej by zrobił, gdyby sobie *kamień u szyi* uwiązał i rzucił się w wodę A. Kosiński (za NKP) – A kto by zgorszył jednego z tych małych, którzy w mię wierzają, lepiej mu, aby zawieszono *kamień młyński u szyje* jego i zatopiono w głębokości morskiej Mat 28, 6; *Oko nie widziało* S. Żeromski (za NKP) – *Czego oko nie widziało i ucho nie słyszało* I Kor 2, 9.

Przykłady modyfikacji rozszerzających: *kielich goryczy*: Ja muszę zagasnąć z wolna, wypiwszy do dna ten *kielich goryczy* J. Słowacki (za SF) – Ojczy mój, jeśli można rzec, niechaj odejdzie ode mnie ten *kielich* Mat 26, 39; *gwiazda przewodnia*: Tęsknota do niej, do ojczystej ziemi, jest *gwiazdą przewodnią* J. Kremer (za SF) – A oto *gwiazda*, którą byli widzieli na wschód słońca, szła przed nimi Mat 2, 9; *Przeszła na kosmate łono Abrahama* A. Nowaczyński (za NKP) – umarł żebrak a *poniesion był* od aniołów na *łono Abrahamowe* Łuk 16, 22; *Pracuje w krwawym pocie czoła* 1867 (za NKP) – *W pocie oblicza twego będziesz pożywał chleba* Rodz 3, 19; *Mowa jest srebrem, a milczenie złotem* – *Srebro wyborne język sprawiedliwego* Prz 10, 20; *Jaki był korzeń, takie różdżki, jaka matka, takie córki* P. Skarga, *Jakie drzewo, taka kora, jaka matka, taka córka* I. Chodźko, *Jaki świder, taka dziura, jaka matka, taka córka* W. Kosiński (przykłady za NKP) – *Jaka matka, tak i jej córka* Ez 16, 44; *Bóg daje dzieci i Bóg je odbiera* (za NKP) – *Pan dał, Pan wziął* Hi 1, 21; *Słuchając go, rzekłbyś, iż świat cały jest jaskinią łotrów, zdrajców ojczyzny i pijaków*

¹⁶ Cytaty z Biblii tu i dalej według przekładu Wujka.

J. Lam (za SJPDor) – Dom mój dom modlitwy nazwan będzie, a wyście go uczynili *jaskinią zbójców* Mat 21, 13; *Od Anása do Kajfása, od Kajfása do Judása, od Judása do piekła* (ludowe, za NKP) – I przywiedli go naprzód *do Annasza, ... odesłał go Annasz związanego do Kajfasza* Jan 18, 13.

Przykładów modyfikacji skracających i rozszerzających nie dzielimy na grupy, bośmy ich podali niedużo – można by to zrobić w obszerniejszym opracowaniu.

Nie będziemy również klasyfikować przykładów różnych modyfikacji mieszanych. Modyfikacje takie są widoczne we frazeologizmach dłuższych, przede wszystkim w przysłowiach. Zebrano je, głównie z literatury, w NKP. Tak na przykład pod hasłem-przysłowiem: *Kto z was bez grzechu jest, niech pierwszy rzuci kamień*, wywodzącym się z Ewangelii św. Jana 8, 7, podano w NKP 20 różnych wariantów tekstowych tego przysłowia, od 1670 do 1952 r., np.:

Kto z was jest bez wady, niech pierwszy kamień na nią wyciśnie; Kto bez grzechu, ciśni na nią kamieniem; Kto bez grzechu, niech kamień rzuci; Kto jest bez grzechu, niech nań rzuci kamieniem; Kto się nie mylił nigdy, niech na niego rzuci kamieniem; Kto z was bez grzechu, niechaj w grzesznego brata rzuci kamieniem; Kto niewinny, niech pierwszy na obwinionego kamień rzuci; Kto z was bez winy jest, niech idzie ich kamienować; Rzuci kamienie swego oburzenia; Rzuciłby strasznym kamieniem potępienia; Ci, co rzucają kamieniem, sami nie są czysti; Nie rzucajmy kamieniem.

Znacznie więcej, bo około 50, jest wariantów przysłowia *Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada* (z lat 1522-1956), m.in.:

Sami w ten dół wpadają, który na inne kopają; Kto na kogo dół kopa, sam weń wpadnie; Kto pod kim dołek kopa, sam weń wpada; Kto dół pod kim kopa, sam weń ugodzi; Kto komu kopie wądół, sam weń wpadnie; Prędzej ten w dołek wpada, kto go pod kim ryje; Często ludzie w dół wpadają, który gotują drugim; Kto siła stawia, kto dołki ryje, niech sam w nie wpadnie; Kto pod kim dół kopie, sam w nim szyję łamie; Kto dołki kopie, może wierzać snadnie, że sam w nie naprzód, kiedy nie zwie, wpadnie; Kto komu wądółki kopie, sam w nie wpadnie; Kto pod kim dołki kopie, sam się w nich utopi; Nie rób dziury na drugiego, bo sód do niej wpadniesz; Jeden pod drugim doły kopa; Dołki pode mną kopie; Pod nikim nie kopać dołków.

Podobnie jest z innymi przysłowiami i zwrotami (oczywiście nie tylko z tymi wywodzącymi się z Biblii). Występują tu różnego rodzaju modyfikacje – wymieniające, skracające, rozszerzające, nierzadko wszystkie w tym samym wariantcie.

Tak np. zamiast *umrzeć* mówi się żartobliwie *przenieść się na łono Abrahama* albo *pójść do Abrahama na piwo* (jakby do Żyda-karczmarza). Trudno uważać *na łono – na piwo* za modyfikacje wymieniające. W tym drugim wa-

riancie zaszła modyfikacja skracająca (opuszczone *na łono*) i rozszerzająca (dodane *na piwo*). Zaszła też wymiana: zamiast biblijnego (żebrak) *poniesion był* (od aniołów na łono Abrahamowe) Łuk 16, 22 jest *poszedł*. NKP poświadcza też szereg innych modyfikacji, np. *Powędrował na kwaśne piwko do Abramka*; *Wybieram się już do Abrahamka na piwo*; *Do ojca Abrahama na piwo wyprawić*; *Pójść do Abrahama na ciepłe piwo*; *Abraham piwkiem mnie poczęstuje*.

W *Nowej księdze przysłów...* znajduje się bogata dokumentacja frazeologii, także pochodzenia biblijnego, jej wariantów, jej zróżnicowania, zebrana z literatury polskiej. Nie ma tu oczywiście wszystkich biblijnych wyrażen, np. *arka przymierza*, *złoty cielec*, *człowiek małej wiary*, *droga krzyżowa*, *listek figowy*, nie ma też przykładów z literatury ostatnich 40 lat.

Nie ma też w NKP wariantów przysłów i wyrażen przysłowiowych z polskich przekładów Biblii. To by warto zebrać, zestawić, opisać.

Tutaj – w artykule niewielkim – można było przedstawić na wybranym materiale tylko niektóre zagadnienia związane z modyfikacją frazeologii biblijnej.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

- Ez – Księga Ezechiela.
 Fl – *Psalterz floriański łacińsko-polsko-niemiecki*, wyd. R. Ganszyniec, W. Taszycki, S. Kubica, pod red. L. Bernackiego, Lwów 1939.
 Gd – *Biblia, to jest całe Pismo święte...*, Gdańsk 1632.
 Hi – Księga Hioba.
 Jan – Ewangelia według św. Jana.
 Jer – Proroctwo Jeremiasza.
 I Kor – 1 List św. Pawła do Koryntian.
 Leop – *Biblia, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu...*, Kraków 1561 (Biblia Leopoldy).
 Łuk – Ewangelia według św. Łukasza.
 Mat – Ewangelia według św. Mateusza.
 NKP – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, pod red. J. Krzyżanowskiego, t. I-IV, Warszawa 1969-1978.
 Prz – Księga Przypowieści.
 Ps – Księga Psalmów.
 Rodz – Księga Rodzaju.
 SF – S. S k o r u p k a, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 1989⁶.

- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I-XI, Warszawa 1958-1969.
- Tys – *Pismo święte Starego i Nowego Testamentu. W przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań–Warszawa 1980³ (Biblia Tysiąclecia).
- Wuj – *Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu... przełożone... przez D. Jakuba Wujka z Wągrowca*. W Krakowie... Roku 1599.

MODIFICATIONS OF THE BIBLICAL PHRASEOLOGY

S u m m a r y

In Polish, as in other languages, many of the phraseological expressions come from the Bible. Some of them do not change, e.g. *arka przymierza* (the Ark of the Covenant), *ziemia obiecana* (the promised land), although most of them are submitted to various modifications. Older forms and words are replaced by new ones, e.g. *placz i skrzytanie zęb* → *placz i zgrzytanie zębów* (and there will be wailing and grinding of teeth), *nie wiecie dnia ani godziny* → *nie znacie dnia ani godziny* (you do not know when the time will come), (nie zostanie) *kamień na kamieniu* (leave no stone upturned) → *cegła na cegle* (brick upon brick). Some of these expressions become shorter, e.g. (zawiesić) *kamień młyński u szyi* → *kamień u szyi* (a millstone around his neck), some enlarged, e.g. (pracować) *w pocie czoła* → *w krwawym pocie czoła* (by the sweat of your face shall you get bread to eat).

Phraseological expressions are as well modified in the translations of the Bible. In the new Polish translation – know as the Millennium Bible (Biblia Tysiąclecia) – even many of the phraseological expressions from the 16th century translation of the Bible (known as the Wujek Bible), used in contemporary Polish, e.g. *sądny dzień, nie wie lewica, co czyni prawica*, were replaced by others: *dzień sądu, niech nie wie lewa twoja ręka, co czyni prawa* (do not let your left hand know what your right is doing).